

HUBERT TRAMMER

Politechnika Lubelska

**OSIEDLA WCZESNOMODERNISTYCZNE,
REINTERPRETACJA TRADYCJI
ORAZ ARCHITEKTURA I URBANISTYKA
TRZECIEJ DROGI JAKO RÓŻNE ODPOWIEDZI
NA PROBLEMY MIAST NA POCZĄTKU XX W.**

Abstract: *Early International Style Housing Estates, Reinterpretation of Tradition and Architecture and Urbanism of the Third Way as Different Answers for the Problems of the Cities at the Beginning of the 20th Century.* Early International Style Housing Estates were the answer for the problems which had needed to be solved, such as housing shortage or unhealthy living conditions in the structure of the cities which had experienced in the 20th and the beginning of the 20th century significant quantitative development.

However the Early International Style Housing Estates were not the only answer which had been given for those problems. This text presents the examples of housing estates which cannot be regarded as the part of the International Style or the Modern Movement but because of the time of their construction are the part of the context of the time of the Early International Style Housing Estates and give different solutions to answer the same problems.

Keywords: Architecture which follows tradition, Athens Charter, development layout, housing estates, international style architecture, living conditions in the cities, modern architecture, Red Vienna, third way architecture and town planning, workers housing estates.

Wstęp

Osiedla wczesnomodernistyczne stanowiły odpowiedź na wymagające rozwiązania problemy, takie jak niedobór mieszkań, czy niezdrowe warunki życia w zabudowie miast, które przeżyły w XIX i początkach XX w. znaczny wzrost ilościowy. Jednak osiedla wczesnomodernistyczne nie były na te problemy odpowiedzią jedyną. Przyglądając się zagadnieniu osiedli wczesnomodernistycznych warto zwrócić uwagę także na inne kierunki odpowiedzi na te same problemy. Ogląd zjawiska osiedli modernistycznych, w tym wczesnomodernistycznych, w kontekście nie tylko problemów miasta początku

XX w., ale także w kontekście, innych niż modernistyczne rozwiązań będących na nie odpowiedź pozwoli uzyskać szerszy obraz. Pozwoli także uniknąć ryzyka powstania wrażenia, że odpowiedź modernistyczna była w tym czasie odpowiedzią jedyną, które to wrażenie można wynieść z niektórych dyskusji na temat modernizmu.

1. Odpowiedź modernistyczna

Złe warunki życia w miastach stanowiły punkt odniesienia dla modernistycznego sposobu kształtowania osiedli mieszkaniowych. Znajduje to odzwierciedlenie w *Karcie Ateńskiej* [ok. 1956] będącej manifestem programowym ruchu modernistycznego, który współtworzyli architekci osiedli wczesnomodernistycznych powstałych w różnych krajach. Dotycząca mieszkalnictwa część *Karty Ateńskiej* rozpoczyna się od stwierdzenia, że przy zabudowie o wysokości nieprzekraczającej sześciu pięter dopuszczalna gęstość zaludnienia wynosi od 250 do 300 osób na hektar zaś, *Gdy gęstość ta dochodzi, jak w wielu dzielnicach do 600-800, a nawet 1000 mieszkańców na hektar powstaje dzielnica nędzy charakteryzująca się następująco: 1) Niedostateczna ilość powierzchni mieszkaniowej na osobę. 2) Zbyt mała ilość otworów okiennych. 3) Brak słońca (orientacja na północ lub następstwa zacienienia ulicy lub podwórza). 4) Zgrzybiałość budynku i stała obecność w nim zarodków chorobotwórczych (gruźlica). 5) Brak lub niedostateczna ilość urządzeń sanitarnych. 6) Ciasnota wynikająca z rozkładu wewnętrznego mieszkań, ze złego układu budynku mieszkalnego, z istnienia szkodliwego sąsiedztwa. (...) Nędza warunków mieszkaniowych czyniła z domów mieszkalnych rudery. Ale nędźność tych ruder spowodowana jest również wąskością ciemnych ulic, całkowitym brakiem przestrzeni zielonych, źródeł tlenu tak koniecznych dla zabaw dziecięcych* [*Karta Ateńska*, ok. 1956: 27-29]. Dalej poświęcona mieszkalnictwu część *Karty Ateńskiej* zawiera wiele rekomendacji. Między innymi stwierdzające, że: *Dom nie będzie wtedy połączony z ulicą przy pomocy chodnika. Budynek mieszkalny będzie się znajdował na przynależnym mu terenie, będzie cieszył się słońcem, czystym powietrzem i ciszą* [*Karta Ateńska*, ok. 1956: 35-36]. Przywołana jest także wysunięta przez czwarty kongres CIAM w Atenach zasada: *Słońce, zieleń i otwarta przestrzeń są trzema podstawowymi zasadami urbanistyki* [*Karta Ateńska*, ok. 1956: 32]. W *Karcie Ateńskiej* są rekomendacje dotyczące nasłonecznienia, lokalizacji dzielnic mieszkaniowych i ich wyposażenia, a także możliwości wprowadzenia wysokiej zabudowy, ze zwróceniem uwagi na konieczność zachowania odpowiedniej odległości między budynkami. Tradycyjna zabudowa lokalizowana wzdłuż ulic jest omówiona z podaniem wynikających z niej problemów. Dotyczą one niedostatecznych warunków oświetlenia, czy uciążliwości wywołanych intensywnym ruchem samochodowym [*Karta Ateńska*, ok. 1956: 31-51]. *Karta Ateńska* wprost nie nawołuje do wprowadzenia zabudowy opartej na budynkach wolnostojących. Całkowite odejście od zabudowy pierzejowej można z niej wywnioskować,

ale można też stwierdzić, że taki wniosek jest nieuprawniony. W *Karcie Ateńskiej* nie ma rekomendacji dotyczących formy architektonicznej. Jednak trzeba mieć świadomość, że *Karta Ateńska*, choć jest dokumentem kluczowym dla ruchu nowoczesnego w architekturze, to nie jest jedynym mającym wpływ na jego rozwój. Chociażby Le Corbusier w wydanej po raz pierwszy w 1923 r. książce *Vers une architecture*, co prawda w nieco zawyły sposób, jednak sporo miejsca poświęca formie architektonicznej [Le Corbusier 2012].

Przyglądając się osiedlom modernistycznym, za cechy modelowego modernistycznego osiedla mieszkaniowego można uznać:

- układ zabudowy podążający za kierunkami świata
- marginalizację roli przestrzennej ulic
- zatarcie czytelności powiązania poszczególnych budynków z przynależnymi do nich dziedzińcami
- prostą formę budynków z ograniczeniem form detalu i przekryciem ich płaskimi dachami
- wprowadzenie w przestrzeń osiedla wspólnych urządzeń społecznych
- brak w osiedlu funkcji niezwiązanych z zamieszkiwaniem ani obsługą mieszkańców
- wprowadzenie w przestrzeń osiedla obszernych terenów zielonych.

Spośród osiedli wczesnomodernistycznych, które przez posiadanie wszystkich powyższych cech za modelowe można uznać m.in.: osiedle imienia Józefa Montwiłła Mireckiego zrealizowane w latach 1928-1933 na Polesiu Konstantynowskim w Łodzi – architekci Jerzy Berliner, Jan Łukasik, Miruta Słońska i Witold Szereszewski [Olenderek 2012: 36-39] (fot. 1-3), osiedle Westhausen wybudowane w latach 1929-1931 we Frankfurcie nad Menem – architekci Ferdinand Kramer i Ernst May [Kähler 1996: 338-341] (fot. 4), czy osiedle WSM na Rakowcu w Warszawie zrealizowane w latach 1931-1936 – architekci Helena i Szymon Syrkusowie [Wisłocka 1968: 136-138] (fot. 5).

Są też przykłady mniej radykalnie ukształtowanych osiedli modernistycznych. Osiedle Kiefhoek w Rotterdamie powstałe w latach 1925-1930 (architekt Jacobus Johannes Pieter Oud). ma budynki o płaskich dachach i mocno uproszczonej formie, ale jednocześnie zabudowę pierzejową i wyraźnie wydzielone dziedzińce, na które zostały wyraźnie zorientowane mieszkania [van Dijk 1999: 47, 52-53]. Osiedle to jest jednoznacznie modernistyczne, jeżeli chodzi o formę architektury. Natomiast pod względem układu zabudowy i organizacji przestrzeni można je uznać za przykład kontynuacji tradycyjnej urbanistyki (fot. 6). Osiedle WSM na Żoliborzu w Warszawie powstałe w latach 1925-1954 (architekci Barbara i Stanisław Brukalscy, Jan Chmielewski, Jan Graefe, Bronisław Kulesza, Bruno Zborowski, Juliusz Żakowski) [Leśniakowska 2002:136-143; Leśniakowska 2003: 141-151] posiada zabudowę zorganizowaną wokół dziedzińców, a częściowo także kwartałowy układ powiązany z siecią ulic. *Nota bene* architekt Barbara Brukalska uważała sieć ulic na terenie osiedla

Fot. 1-3. Osiedle im. Józefa Montwiła-Mireckiego na Polesiu Konstantynowskim w Łodzi.

Fot. 1. Widoczne podporządkowanie układu budynków kierunkom świata
i zmarginalizowanie przestrzennej roli układu ulic

Źródło: Widok satelitarny Google Earth z 6 października 2014 r.

Fot. 2. Przestrzeń wewnątrzosiedlowa

Fot. 3. Domy osiedla widziane z biegnącej wzdłuż jego południowego skraju ul. Srebrzyńskiej

Źródło: H. Trammer (10 sierpnia 2014 r.).

za zbyt gęstą i przy powojennej rozbudowie osiedla zakładała oddanie „zbytecznej powierzchni ulic pod zieleńce”. Wewnątrz osiedla przewidziano *niemal wyłącznie ruch pieszcy* [Brukalska 1948: 128, 132]. Znajdujący się w centrum osiedla dom społeczny ma architekturę o formach dostosowanych do obowiązującego w chwili jego powstania realizmu socjalistycznego. Jednak ze względu na organizację osiedla wokół rdzenia terenów zielonych, jego bogaty program społeczny, częściową segregację ruchu, a przede wszystkim formę większości budynków bez żadnych wątpliwości uważam, że osiedle to należy uznać za modernistyczne (fot. 7-9).

Osiedla wczesnomodernistyczne cechuje kameralna, można powiedzieć ludzka skala, czym odróżniają się one od osiedli późnomodernistycznych złożonych z długich i wysokich budynków, takich jak np. osiedla Zaspą i Żabianka

Fot. 4. Osiedle Westhausen we Frankfurcie nad Menem.

Widoczny rygorystyczny układ zabudowy linijkowej

Źródło: Widok satelitarny Google Earth z 17 czerwca 2015 r. (fot. 4, 5).

w Gdańsku, Za Żelazną Bramą w Warszawie, Biljmermeer w Amsterdamie, czy Pruitt-Igoe w Saint Louis. Trzeba jednak pamiętać, że choć w latach 20. XX w. takich osiedli nie budowano, to ich wizje powstawały. W 1922 r. Le Corbusier przedstawił Plan Voisin dla Paryża zakładający zastąpienie sporej części jego centrum, wysoką zabudową. W wersji planu z 1925 r. jego częścią były 24 identyczne wieżowce na planie krzyża [Le Corbusier 2015: 297-309]. Ludwig Hilbersheimer

Fot. 5. Osiedle WSM Rakowiec w Warszawie. Najstarszą, zrealizowaną w latach 1931-1936

pod kierunkiem architektów Heleny i Szymona Syrkusów część stanowią cztery budynki złożone z przesuniętych w planie modułów. Z lewej strony budynek złożony z sześciu modułów mieszkalnych i modułu mieszczącego dom społeczny – obecnie dom kultury. Z prawej strony widoczny jeden z wzniesionych w latach 90. XX w. budynków nawiązujących bryłą do najstarszych domów osiedla

Fot. 6. Osiedle Kiefhoek w Rotterdamie. Widoczny kwartałowy układ zabudowy. Cechami modernistycznymi są płaskie dachy i ukształtowanie większości budynków jako wolnostojących opartych na rzucie prostokąta. Ich ustawienie sprawia, że współtworzą wyraźnie pierzeje uliczne i niemal całkowicie domknięte kwartały
 Źródło: Widok satelitarny Google Earth z 1 października 2007 r.

w 1924 r. przedstawił wizję Hochhaustadt (co w dosłownym przekładzie oznacza miasto wysokich domów). Zakładała ona powstanie miasta z podziemnymi kolejami miejskimi i dalekobieżnymi, ruchem kołowym na poziomie terenu, następnie kilkoma kondygnacjami zabudowy usługowej, umieszczonym powyżej kondygnacji usługowych poziomem ruchu pieszego, a powyżej niego kilkunastokondygnacyjną zabudową mieszkaniową [Kähler 1996: 333]. Na rysunkach Hilbersheimera po horyzont ciągnie się identyczna zabudowa. Budynki mieszkalne przypominają pod względem skali i proporcji domy warszawskiego osiedla Za Żelazną Bramą. Oczywiście rysunek ma charakter schematyczny i można by stwierdzić, że nie należy go rozumieć dosłownie. Jednak kształt zabudowy zespołów wzniesionych w drugiej połowie XX w. był często równie schematyczny. Wprowadzone rozróżnienie pomiędzy osiedlami wczesnomodernistycznymi i późnomodernistycznymi podąża za tematyką – poświęconego osiedlom wczesnomodernistycznym – tomu, do którego zostało przygotowane prezentowane opracowanie. Rozróżnienie to odpowiada wspomnianej powyżej różnicy w skali całych osiedli i w skali poszczególnych budynków. Założenia modernistyczne o ogromnej skali zaczęły powstawać w latach 50. XX w. Miało to związek także z tym, że w tych latach modernizm stał się dominującym kierunkiem w architekturze i urbanistyce. Jednocześnie zaś w ramach samego ruchu pojawiła się jego kontestacja, której dobitnym świadectwem było rozwiązanie Międzynarodowego Kongresu Architektury Nowoczesnej CIAM [Frampton 1992: 271].

Fot. 7-9. Osiedle WSM na Żoliborzu w Warszawie.

(7) Osiedle zajmuje większość obszaru ograniczonego trójkątem ulic.
 Widoczny fragment osiedla o zabudowie kwartałowej i zbliżonej do kwartałowej,
 a także obszerne obszary zieleni wewnątrz osiedla
 Źródło: Widok satelitarny Google Earth z 4 października 2014 r.

Fot. 8. Przestrzeń wewnątrzosiedlowa

Fot. 9. Wnętrze podwórza w kwartale przy ul. Krasieńskiego

Źródło: H. Trammer (25 marca 2006 r.) (fot, 8, 9).

2. Inne odpowiedzi na te same problemy – reinterpretacja tradycji

W czasach gdy kształtował się ruch modernistyczny w architekturze zawarte w *Karcie Ateńskiej* [ok. 1956: 27-29] opisy rzeczywistości odpowiadały prawdzie. Jednak nie była to prawda pełna. W wielu miastach funkcjonowały, a także powstawały kolejne, osiedla i zespoły mieszkaniowe, które zapewniały mieszkańcom dostęp do zieleni, słońca i świeżego powietrza i nie były to wyłącznie dzielnice zamieszkiwane przez ludzi zamożnych, o posiadaniu przez które dobrych warunków wspomina *Karta Ateńska* [ok. 1956: 33-34]. Jednym z przykładów jest, znajdujące się obecnie w gra-

nicach Katowic, osiedle Nikiszowiec, którego budowę rozpoczęto w 1908 r. według projektu architektów Georga i Emila Zillmanów na zlecenie spółki Georg von Giesches Erben, z przeznaczeniem dla rodzin górników pracujących w należącej do spółki kopalni. W ramach osiedla wybudowano szkoły, pralnię z magłem, sklepy, kościół i szpital. [Rajza po Kato 2015: 19-20, 39-40]. Pod względem programu funkcjonalnego, podobnie jak wiele innych osiedli patronackich budowanych dla pracowników przez firmy przemysłowe, jest bardzo bliskie osiedlom wczesnomodernistycznym. Można by wręcz pokusić się o stwierdzenie, że osiedla patronackie stanowiły dla osiedli wczesnomodernistycznych pod tym względem wzór. Lokalizacja Nikiszowca blisko zakładu pracy, w sąsiedztwie szybu kopalni, z jednoczesnym oddzieleniem od niego pasem zieleni, jest zgodna z postulatami *Karty Ateńskiej* [ok. 1956: 71-72] w tym zakresie. Zabudowę Nikiszowca tworzą zamknięte kwartały rozdzielone ulicami. Wewnątrz kwartałów znajdują się obszerne dziedzińce wypełnione zielenią, w ramach których zlokalizowano należące do poszczególnych mieszkań chlewy i komórki na węgiel. Zieleńce są także przy szkołach i kościele. Wszystkie budynki mają obszerne okapy, a także ceglane fasady z ozdobnymi detalami. Fasady mieszczącego usługi najbardziej eksponowanego kwartału mają bogatszy detal. Formy architektoniczne Nikiszowca stanowią reinterpretację rozwiązań tradycyjnych. Osiedle Nikiszowiec pokazuje, że na początku XX w. umiano zapewnić rodzinom robotniczym dostęp do powietrza, światła naturalnego i zieleni bez odrzucenia stosowanych wówczas powszechnie rozwiązań urbanistycznych, ale przez modyfikację ich parametrów. Polegała ona na zapewnieniu odpowiednich odległości między budynkami i wprowadzeniu zieleni. Zastosowane wewnątrz jednego z kwartałów kąty ostre między skrzydłami zabudowy powiązane ze zwężeniem w ich sąsiedztwie szerokości traktów (fot. 10-12).

W tym samym czasie co osiedla wczesnomodernistyczne powstawały też rozwiązania o wielkiej skali poprawiające warunki życia w miastach, ale nie uciekające się do zasadniczej redefinicji organizacji przestrzeni miejskiej. Bardzo znanym przykładem kształtowania sporego fragmentu miasta o dominującej funkcji mieszkaniowej w sposób respektujący zasady tradycyjnej urbanistyki opartej na układzie ulic i placów oraz kwartałów zabudowy, ale z wprowadzeniem dużej ilości zieleni i zapewnieniem dobrych warunków życia jest dzielnica Amsterdam-Zuid (Amsterdam-Południe) zrealizowana według planu urbanistycznego opracowanego w 1915 r. przez Hendrika Petrusa Berlage. Zieleń wprowadzono w ramach ukształtowanych jako bulwary głównych ulic, w ramach placów wewnątrzosiedlowych i na dziedzińce. Fasady budynków zostały ukształtowane jednolicie dla całych kwartałów [Giedon 1968: 767-773]. Bardzo interesujące jest to, jak odnosi się do niej Siegfried Giedon w książce *Przestrzeń, czas i architektura. Narodziny nowej tradycji*, która miała bardzo istotne znaczenie dla ukształtowania powszechnego oglądu historii architektury i urbanistyki dziewiętnastego i pierwszej połowy dwudziestego wieku. Z jednej strony bardzo wysoko ocenia jakość dzielnicy. Z drugiej zaś traktuje ją jako rozwiązanie przejściowe. *Nota bene* została ona przedstawiona przez niego jako element długiego

Fot. 10. Osiedle Nikiszowiec. Widoczny układ zamkniętych kwartałów przedzielonych ulicami, oraz duża ilość zieleni wewnątrz podwórz i w innych przestrzeniach osiedlowych, a także budynki publiczne, w tym wyróżniający się kościół odgrywający ważną rolę w przestrzeni osiedla

Źródło: Widok satelitarny Google Earth z 1 maja 2014 r.

Fot. 11. Wnętrze ulicy między kwartałami

Fot. 12. Zielone wnętrze dziedzińca wewnątrz kwartału

Fot: H. Trammer (31 lipca 2009 r.) (fot. 11, 12).

ciągu rozwojowego [Giedon 1968: 762]. Giedon napisał: *W ciągu lat dwudziestych ta dzielnica (...) była najlepiej znanym przykładem realizacji dzielnicy mieszkaniowej zarówno atrakcyjnej, jak i dobrze przystosowanej do ludzkich potrzeb. (...) Berlage usiłował ponownie osiągnąć jednolitość okresu historycznego, który minął raz na zawsze. Usiłowania te oczyściły jednak teren pod nowe rozwiązania. (...) Dzielnica ta jest znacznie bardziej ludzka i pełna godności w zestawieniu z koszmarną urbanistyką poprzednich dziesięcioleci. Plan ten podobnie jak architektura z okresu przed 1900 rokiem wciąż jeszcze wykazuje brak decyzji, która by umożliwiła osiągnięcie prawdziwie współczesnego wyrazu opartego na nowej koncepcji życia. Przekształca zaledwie ulice i osłabia ich dominację nad całym układem. Pozostają one ulicami mieszkalnymi, a taki rodzaj ulicy nie stanowi rozwiązania problemu mieszkaniowego*

wielkiego miasta. (...) pojawiają się reformy, ale brak nowej koncepcji [Giedon 1968: 769, 773]. Tymczasem z dzisiejszego punktu widzenia, po doświadczeniach całego dwudziestego i początków dwudziestego pierwszego wieku, można stwierdzić, że dzielnica ta sprawdza się znakomicie i właśnie te reformy dały efekt lepszy niż wiele z nowych koncepcji. Co interesujące Amsterdam-Zuid kształtowany w podejściu, polegającym na czerpaniu tego co dobre z miasta dziewiętnastowiecznego, a poprawianiu tego co złe, przypomina najbardziej wartościowe osiągnięcia postmodernistyczne w urbanistyce na czele z zespołami realizowanymi w ramach zachodniobерlińskiej wystawy IBA w końcu lat 70. i w latach 80. XX w. (fot. 13-15).

Fot. 13-15. Amsterdam – Zuid

Najbardziej charakterystyczny fragment dzielnicy.

Widoczne różnego rodzaju wnętrza urbanistyczne wypełnione zielenią: bulwary, osiedlowe place – skwery i dziedzińce wewnątrz zamkniętych kwartałów

Źródło: Widok satelitarny Google Earth z 30 czerwca 2015 r. (fot. 13, 16)

Fot. 14. Churchillaan (do 1946 r. noszący nazwę Noorder Amstellan – północny, umieszczony wyżej z bulwarów widocznych na zdjęciu satelitarnym).

Z obu stron pasa zieleni biegnie po jednym torze tramwajowym pokrytym trawą

Źródło: Trammer (14 sierpnia 2009 r.) (fot. 14-15).

Fot. 15. Plac u zbiegu osi założenia z biegnąca po łuku ulicą (widoczny z lewej strony zdjęcia satelitarnego)

Duża część zabudowy na terenie dzielnicy Amsterdam-Zuid została wybudowana przez architektów należących do tzw. szkoły amsterdamskiej. Elewacje budynków o ceglanych powierzchniach posiadają dopracowane detale. W wykończeniu pojawiają się także dachy kryte dachówką ceramiczną, jak również wykończone nią inne powierzchnie, które można określić jako pozorne dachy. Zresztą architektura szkoły amsterdamskiej z jej charakterystycznymi formami i detalami, kształtowaniem przestrzeni ze zdefiniowanymi dziedzińcami zamkniętymi w kwartałach zabudowy, bogatymi w zieleń przestrzeniami publicznymi i półpublicznymi, oraz zapewnieniem mieszkańcom dostępu do naturalnego światła i czystego powietrza była wówczas w Amsterdamie powszechna. Można dopatrzeć się pokrewieństwa między sposobem kształtowania Nikiszowca a rozwiązaniami z Amsterdamu. Istotną różnicą są jednak bardziej wyrównane proporcje między szerokościami ulic i dziedzińców

Fot. 16-18. Amsterdam – Zuid

Fragment dzielnicy Amsterdam-Zuid z osiedlem De Dageraad opartym na symetrycznym układzie z rozgałęziającymi się ulicami i bliźniaczych kwartałów oraz umieszczonych za nimi placów skwerów

Fot. 17. Osiedle De Dageraad. Plac-skwer

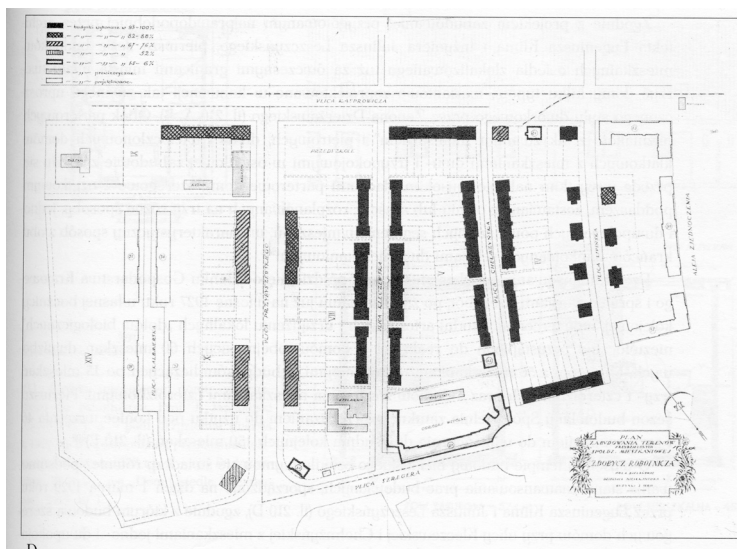
Fot. 18. Osiedle De Dageraad. Wypełnione zielenią i naturalnym światłem wewnątrz kwartału

Źródło: Trammer (14 sierpnia 2009 r.) (fot. 17-18).

w Amsterdamie, podczas gdy w Nikiszowcu ulice są duże węższe od dziedzińców. Istotną różnicą jest także to, że Nikiszowiec stanowi zespół urbanistyczny będący wyspą na terenach nieurbanizowanych, a zespoły mieszkaniowe Amsterdamu są integralną częścią wielkiego miasta.

Jednym z przykładów zespołów mieszkaniowych w dzielnicy Amsterdam-Zuid o typowych dla niej układzie zabudowy i formach architektonicznych jest osiedle De Dageraad (w tłumaczeniu: Świt) wybudowane w latach 1919-1922 przez socjalistyczne towarzystwo mieszkaniowe o tej samej nazwie. Architektami osiedla byli czołowi przedstawiciele szkoły amsterdamskiej Michel de Klerk i Piet Klaamer. W osiedlu przeważają mieszkania trzy- i czteropokojowe. Budowa otrzymała dotację rady miasta, co wiązało się ze spełnieniem dodatkowych warunków, jak wysokość nie większa niż cztery kondygnacje, dostęp klatek schodowych do świeżego powietrza, czy duża powierzchnia pokoiów dziennych [Groenendijk, Vollaard 2000:186-187] (fot. 16-18).

W Polsce w tym samym czasie co pierwsze osiedla wczesnomodernistyczne, jak wspomniane wyżej osiedle WSM na Żoliborzu w Warszawie, czy osiedle im. Józefa Montwiłła-Mireckiego na Polesiu Konstantynowskim w Łodzi powstawały także liczne osiedla o architekturze nawiązującej do tradycyjnych form i układzie zabudowy powiązanej z ulicami i z wydzielonymi działkami. Forma architektoniczna części z tych osiedli mieści się w tzw. stylu dworkowym, popularnym

Fot. 19. Osiedle Zdobycz Robotnicza

Plan zabudowania osiedla Zdobycz Robotnicza na granicy Warszawy
z oznaczeniem stanu zaawansowania budowy na 1 marca 1929

Źródło: Opracowanie M.Rozbicka na podstawie planu ze zbiorów Archiwum Akt Nowych w Warszawie,
zb. BGK, sygn. 2357; [Rozbicka 2007: 261].

Fot. 20. Osiedle Zdobycz Robotnicza w dzielnicy Bielany w Warszawie wraz z otoczeniem
 Źródło: Widok satelitarny Google Earth z 4 października 2014 r.

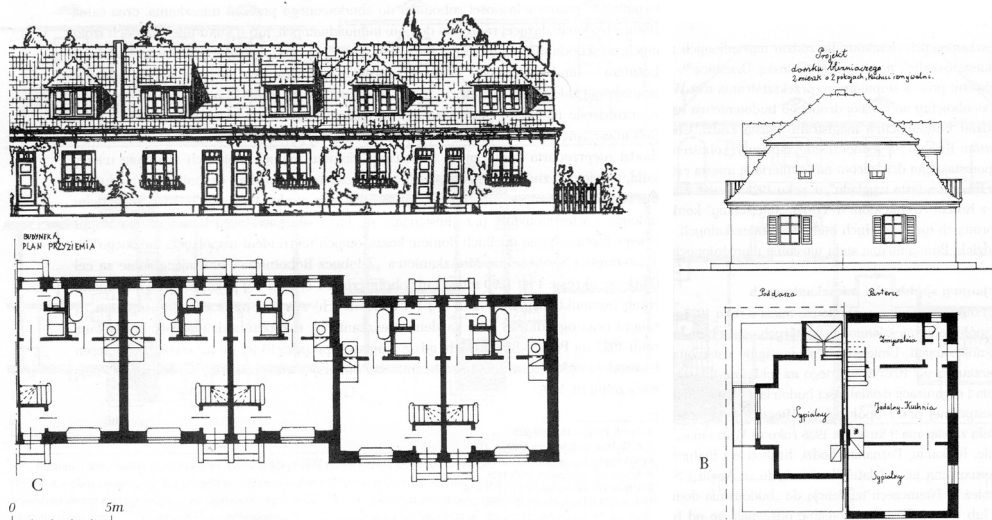
w Polsce po odzyskaniu niepodległości przez Polskę, tworzącym rodzaj łączności z narodową tradycją. Warto zauważyć, że styl ten stosowano także w osiedlach robotniczych.

Jednym z ich przykładów jest osiedle Zdobycz Robotnicza, którego zrealizowana część powstała w latach 1927-1930 na terenie obecnie należącym do Warszawy. Plan budowy osiedla opracowali najprawdopodobniej architekt Eugeniusz Kim i inżynier Juliusz Leszyński, zaś architektem budynków utrzymanych w tzw. uproszczonym stylu dworskim był Zenon Dzierżawski. Większość zabudowy osiedla

Fot. 21. Okładka książki J. Bełcikowskiego i A. Laczysława
Z dziejów i z doświadczeń I-szej Robotniczej Spółdzielni Mieszkaniowej „Zdobycz Robotnicza”
 (1927-1928)

Źródło: [Rozbicka 2007: 260 za: Bełcikowski, Laczysław 1927-1928].

Fot. 22-23. Osiedle Zdobyc Robotnicza

Fot. 22. Elewacja i rzut parteru dwuizbowych domów szeregowych zaprojektowanych dla osiedla Zdobyc Robotnicza pod Warszawą.

Źródło: Opracowanie M. Rozbicka, na podstawie Dzierżawski 1927 (elewacja) i Bełcikowski. Laczysław (rzut) [Rozbicka, 2007: 260].

Fot. 23. Elewacja oraz rzut parteru (z lewej) i poddasza (z prawej) domku bliźniaczego z mieszkaniami trzyizbowymi. Przerys Małgorzaty Rozbickiej

z materiałów ze zbiorów Archiwum Akt Nowych w Warszawie zb. BGK, sygn. 2357

Źródło: [Rozbicka 2007: 260].

stanowią parterowe domy szeregowe z użytkowym poddaszem. Są także domy bliźniacze i niewielkie budynki klatkowe [Rozbicka 2007: 262]. Zdobyc Robotnicza to nie tylko nazwa osiedla, ale także spółdzielni mieszkaniowej, która je wybudowała. Spółdzielnie o tej samej nazwie powstały także w Pruszkowie, Radomiu, Poznaniu, Łodzi, Krakowie i Białymstoku. Aleksander Laczysław – jeden z dyrektorów spółdzielni i Jan Bełcikowski w książce *Z dziejów i z doświadczeń I-szej Robotniczej Spółdzielni Mieszkaniowej „Zdobyc Robotnicza” (1927-1928)* piszą o zapewnianiu możliwe jak najwięcej światła, powietrza i zieleni. Jednocześnie jednak jako wartość podają prawo własności mieszkań przez robotników, czy też możliwości rozwijania indywidualnych cech charakteru, temperamentu i upodobań, piszą o konieczności realizacji domów małych – indywidualnych lub o kilku mieszkaniach. Odżegnywali się od zabudowy o większej skali określanej przez nich jako koszarową [Rozbicka 2007: 259 za: Bełcikowski, Laczysław, 1927-1928: 6, 7-8, 10, 20]. Tak więc wyraźnie widzimy odwołanie do tych samych wartości użytkowych co w przypadku *Karty Ateńskiej* (światło, powietrze, zielen). Jednocześnie forma i układ przestrzenny zabudowy są odmienne niż w modelowych osiedlach modernistycznych (fot. 19-25).

Fot. 24-25. Osiedle Zdobycz Robotnicza w warszawskiej dzielnicy Bielany

Fot. 24. Widok od strony Placu Konfederacji

Fot. 25. Zabudowa wielorodzinna. Widok od strony dziedzińca

Źródło: H. Trammer (2 października 2016 r.) (fot. 24-26).

3. Zespoły mieszkaniowe Czerwonego Wiednia jako przykłady architektury i urbanistyki trzeciej drogi

Określenie *Trzecia droga* odnoszone jest do systemów gospodarczych łączących w sobie rozwiązania socjalistyczne, takie jak daleko posunięty interwencjonizm państwowy, czy redystrybucja dóbr, z typową dla kapitalizmu gospodarką opartą na prywatnej własności i rynkowej konkurencji. Systemy te tworzą nową jakość. Określenie trzecia droga można w moim przekonaniu odnieść także do architektury i urbanistyki. Proponuję określać tak te jej dzieła, które czerpią z wartości zarówno tradycyjnych, jak i modernistycznych, ale istotnie różnią się od obu kierunków. Za przykłady architektury i urbanistyki trzeciej drogi można uznać wiele z realizacji socrealistycznych, gdzie z jednej strony mamy do czynienia z wyraźnie zdefiniowanymi przez zabudowę ulicami i placami, ale z drugiej strony przestrzenie za domami są na tyle obszerne, że tracą swój półprywatny charakter. W niektórych przypadkach dotyczy to zwłaszcza osiedli położonych w mniej uczęszczanych obszarach miast, następuje też zatarcie różnic między przestrzeniami ulic i placów a przestrzeniami podwórzy. Przykładami architektury i urbanistyki trzeciej drogi współczesnymi osiedlami wczesnomodernistycznym są w moim przekonaniu zespoły budowane w Wiedniu za czasów tzw. Czerwonego Wiednia.

Socjaliści mający od 1919 r. władzę w Wiedniu, który od 1922 r. był samodzielnym krajem związkowym, a więc nie mógł zakupywać terenów poza swoim obszarem, prowadzili bardzo rozwiniętą politykę mieszkaniową opartą na finansowaniu ze specjalnie wprowadzonych podatków. Jednocześnie zamrożenie poziomu czynszów, połączone z wysoką inflacją spowodowało wyprzedaż nieruchomości przez wielu z ich właścicieli. Wprowadzone zostały standardy ograniczające powierzchnię zabudowy działek do 50%, określające zasady oświetlenia światłem dziennym, wyposażenia mieszkań,

czy narzucające dostęp do klatek schodowych zawsze od strony podwórzy, co miało sprzyjać kontaktom sąsiedzkiemu. Architektura charakteryzowała się złożonymi formami. Budynki i ich zespoły były kształtowane różnorodnie, ale miały także wiele cech wspólnych. Istotną cechą odróżniającą zespoły mieszkaniowe Czerwonego Wiednia od wielu wczesnomodernistycznych osiedli jest zintegrowanie przestrzenne z otaczającymi fragmentami miasta [Giecwicz 2008: 35-40]. W ramach zespołów mieszkaniowych zostały zrealizowane liczne pomieszczenia wspólne – *przedszkola, sale spotkań i zebrań, sale teatralne i muzyczne, biblioteki i czytelnie, pralnie (...), punkty opieki nad matką i dzieckiem, przychodnie lekarskie, a szczególnie dentystyczne (...) łaźnie, poradnie, rodzinne, lokale usługowe, sklepy, lokalne biura miejskie, sale porad odnośnie urządzania wnętrz, siedziby dozorców, zarządców osiedla, ogrodników itp.* [Giecwicz 2008: 43 za: Blau 1999: 38-41]. Zespoły mieszkaniowe powstałe w okresie Czerwonego

Fot. 26-29. Osiedle Karl-Marx-Hof w Wiedniu

Fot. 26. Widoczne dwa długie zamknięte dziedzińce i znajdujący się między nimi publiczny plac. Uwaga orientacja północno-wschodnia (kierunek północy w lewym górnym rogu)

Źródło: Widok satelitarny Google Earth z 31 marca 2017 r.

Fot. 27. Widok we wnętrzu dziedzińca

Fot. 28, 29. Widoki przestrzeni publicznego placu

Źródło: H. Trammer (9 sierpnia 1998 r.) (fot. 27-29).

Wiednia charakteryzowały się układem skupionym wokół zamkniętych dziedzińców. Jednak w wielu przypadkach zostały ukształtowane tak, że nie można mówić o tradycyjnej zabudowie kwartałowej. Architekturę cechują monumentalna skala i formy, wyrazisty detal oraz zastosowanie elementów rzeźbiarskich. Wszystkie te elementy wraz z często stosowanymi spadzistymi dachami nadają zespołom tradycyjny wyraz architektoniczny. Najbardziej znanym zespołem mieszkaniowym zrealizowanym w okresie Czerwonego Wiednia jest wybudowany w latach 1927-1930 Karl-Marx-Hof – architekt Karl Ehn [Giecwicz 2007: 77-80; Steinmetz, Panek 2007: 158]. Mający długość ok. kilometra zespół stanowi układ dwóch wewnętrznych dziedzińców rozdzielonych otwartym z jednej strony na otoczenie placem – skwerem, którego wschodnią ścianę tworzy jedno ze skrzydeł zespołu Karl-Marx-Hof łączące skrzydła okalające oba dziedzińce. Skrzydło to przeprute jest monumentalnymi bramami łączącymi plac z kolejnym placem umiejscowionym przed stacją kolejową. Każdy z dwóch długich dziedzińców przecina przejazd, przy którym zlokalizowano budynki mieszczące program

Fot. 30-32. Osiedle George-Washington-Hof w Wiedniu.

Fot. 30. Z lewej strony widoczne dwa wyraźnie zdefiniowane dziedzińce, z prawej wielki zespół zabudowy z wieloznaczną relacją pomiędzy poszczególnymi wnętrzami urbanistycznymi

Źródło: Widok satelitarny Google Earth z 7 sierpnia 2015 r.

Fot. 31. Brama wjazdowa na pierwszy dziedziniec od wschodu

Fot. 32. Wnętrze pierwszego od wschodu dziedzińca

Źródło: H. Trammer (9 sierpnia 1998 r.) (fot. 31, 32).

wspólny osiedla (fot. 26-29). Wśród licznych realizacji Czerwonego Wiednia do przykładów architektury i urbanistyki trzeciej drogi z pewnością można zaliczyć też osiedle George-Washington-Hof, także wybudowane w latach 1927-1930 – architekci Karl Krist i Robert Oerley [Steinmetz, Panek 2007: 158]. Składa się ono częściowo z zabudowy skupionej wokół zamkniętych dziedzińców, zaś częściowo z zabudowy tworzącej złożony układ z jednym zamkniętym dziedzińcem i trzema wnętrzami półotwartymi, które trudno jednoznacznie określić ani jako przestrzenie wewnętrznych dziedzińców, ani jako przestrzenie przyporządkowane do przebiegających przez nie ulic (fot. 30-32).

Pod względem funkcjonalnym, jak i zapewnianych warunków życia zespoły mieszkaniowe Czerwonego Wiednia w pełni realizują postulaty modernizmu, ale zastosowane w nich rozwiązania sprawiają, że do modernizmu nie można ich zaliczyć.

Zakończenie

Często stosowany, chronologiczny sposób porządkowania dziejów, z podziałem na następujące po sobie kolejno epoki, powoduje skłonność do przyporządkowywania rozwiązań do określonych epok, a co za tym idzie często określania ich jako przykładów schyłkowej epoki odchodzącej, lub przykładów awangardowych epoki, która się rozpoczyna. Tymczasem rozpatrywanie określonych tendencji nie jako, generalnych wyznaczników danej epoki, ale zjawisk mogących współistnieć pozwala na szerszy i w moim przekonaniu bardziej obiektywny ogląd. Wskazane w niniejszym tekście przykłady innych niż modernistyczna, odpowiedzi na problemy, na które odpowiadały osiedla wczesnomodernistyczne, pozwala szerzej spojrzeć na te osiedla jako doświadczenie dla przyszłości. Jak wskazała Giecewicz [2007: 8, 25-29] jest to szczególnie interesujące w kontekście późniejszej krytyki realizacji mieszkaniowych modernizmu. Dziś jesteśmy w okresie kiedy dorobek modernizmu w bardzo wielu krajach, w tym w Polsce, oceniany jest coraz przychylniej. Aby uniknąć sinusoidy ocen wywołanej zmieniającymi się modami warto patrzeć na niego w szerszym kontekście.

Literatura

- Bełcikowski J., Laczysław A., 1927-1928, *Z dziejów i z doświadczeń I-szej Robotniczej Spółdzielni Mieszkaniowej „Zdobycz Robotnicza” (1927-1928)*. Warszawa.
- Blau E., 1999, *The Architecture of Red Vienna*. The MIT Press, Cambridge.
- Brakalska B., 1948, *Zasady społeczne projektowania osiedli mieszkaniowych*. Wyd. Ministerstwa Odbudowy, nr 22, Trzaska, Evert i Michalski, Warszawa.
- Dijk van H., 1999, *Twentieth-Century Architecture in the Netherlands*. 010 Publishers, Rotterdam.
- Dzierżawski Z., 1927, *Spółdzielnia mieszkaniowa „Zdobycz Robotnicza”*. „Polski Przemysł Budowlany”, nr 1-2.

- Giecewicz J., 2007, *Konserwatywna awangarda. Wiedeńska polityka mieszkaniowa 1920-2005*. Oficyna Wyd. Politechniki Warszawskiej, Warszawa.
- Frampton K., 1992, *Modern Architecture. A Critical History*. Thames & Hudson, London.
- Giedon S., 1968, *Przestrzeń, czas i architektura. Narodziny nowej tradycji*. PWN, Warszawa.
- Groenendijk P. Vollaard P., 2000, *Gids voor moderne architectuur in Nederland*. Guide to modern architecture in the Netherlands. 010 Publishers, Rotterdam.
- Karta Ateńska. Urbanistyka C.I.A.M.*, ok. 1956 – wydanie niedatowane, Koło Naukowe Wydziału Architektury Wnętrz ASP, Warszawa.
- Kähler G., 1996, *Nicht nur Neues Bauen!*, [w:] *Geschichte des Wohnens. Band 4. 1918-1945. Reform-Reaktion-Zerstörung*, G. Kähler (red.). Wüstenrot Stiftung Deutscher Eigenheimverein e.V. Deutsche-Verlags-Anstalt, Ludwigsburg, Stuttgart.
- Le Corbusier, 2012, *W stronę architektury*. Fundacja Centrum Architektury, Warszawa.
- Le Corbusier, 2015, *Urbanistyka*. Fundacja Centrum Architektury, Warszawa.
- Leśniakowska M., 2002, *Architektura w Warszawie 1918-1939*, Arkada – pracownia historii sztuki, Warszawa.
- Leśniakowska M., 2003, *Architektura w Warszawie 1945-1965*. Arkada – pracownia historii sztuki, Warszawa.
- Olenderek J., 2012, *Łódzki modernizm i inne nurty przedwojennego budownictwa*. Tom 2. *Osiedla i obiekty mieszkalne*, Księży Młyn. Dom Wyd., Łódź.
- Rajza po Kato. Przewodnik po Katowicach. A guidebook to Katowice* (teksty rozdziałów wykorzystanych jako źródła w tym artykule: Zespół Fundacji Napraw Sobie Miasto i Chorębała A.), 2015, Fundacja Sztuk Wizualnych, Katowice.
- Rozbicka M., 2007, *Małe mieszkanie z ogrodem w tle w torii i praktyce popularnego budownictwa mieszkaniowego w międzywojennej Polsce*. Oficyna Wyd. Politechniki Warszawskiej, Warszawa.
- Steinmetz M. Panek S., 2007, *Wien. Der Architekturführer*. Verlagshaus Braun, Berlin.
- Trzecia droga*, [https://pl.wikipedia.org/wiki/Trzecia_droga – dostęp 15 października 2016 r.
- Wiśłocka I., 1968, *Awangardowa architektura polska 1918-1939*. Wyd. Arkady, Warszawa.